

Det kommer an på

Jan Smedslund
professor emeritus, Universitetet i Oslo

Psykologi er etter min mening ikke en begrepsmessig og metodisk velfundert enhetlig vitenskap. Det kan også reises tvil om faget kan være en empirisk vitenskap og danne grunnlag for en profesjonell praksis.

FAGKRITIKK

SPØR DU EN psykolog i en gitt situasjon om hva som vil skje, er svaret ofte «det kommer an på». I kortform betyr dette at hva som skjer, avhenger av konteksten. Psykologer vet at konteksten aldri består av noen få målbare abstrakte faktorer, men av et ubegrenset antall kompliserte konkrete forhold. Distinksjonen mellom det abstrakte og det konkrete er viktig her. Det abstrakte er noe som betraktes uavhengig av kontekst, og det konkrete er noe som ses i sin kontekst.

Jeg har to utgangspunkt for denne teksten. Det ene er at psykologi, etter min mening, ikke er en begrepsmessig og metodisk velfundert enhetlig vitenskap, som hevdet bl.a. av Baker, McFall & Shoham (2009) og Melchert (2016), og som også synes å bli støttet av nylige uttalelser av bestyrer ved Psykologisk institutt i Oslo Pål Kraft i intervju og avisinnlegg (2016, 2017). Som jeg ser det, er psykologi og nevrovitenskap to klart atskilte områder med to helt forskjellige språk og begrepssystemer (Bennett & Hacker, 2003). Når det gjelder psykologi, kan det i tillegg reises tvil om faget overhodet kan være en empirisk vitenskap (Smedslund, 2009, 2016a) og danne et grunnlag for profesjonell praksis (Smedslund, 2016b).

Mitt andre utgangspunkt er noen tanker opprinnelig fremsatt av den franske sosialantropologen Claude Lévi-Strauss (1966). Han karakteriserte den viten som forelå i såkalte primitive kulturer som konkret, og den tilhørende formen for praksis som «bricolage». Det nærmeste norske uttrykket for en «bricoleur» er «altmuligmann». Bricoleur-en var en person som ble tilkalt når vanlige konvensjonelle fremgangsmåter ikke virket, og som løste problemer på en ukonvensjonell måte og ved å tenke «på skrå». Ikke ulikt Lévi-Strauss tror jeg at psykologer alltid må forholde seg til det konkrete (unike personer i unike livssituasjoner) som en bricoleur, og da har empirisk forskning i henhold til det naturvitenskapelige paradigmet med abstrakte målbare variabler meget begrenset verdi. Likevel har de akademiske psykologene i Vesten forsøkt å utvikle en naturvitenskap om psykologi, et område hvor dette ikke passer (Smedslund, 2009). Som en følge har vi havnet inn i en århundrelang blindgate.

Psykologisk forskning i en blindgate

Kort fortalt synes historien å ha foregått omtrent slik: Inspirert av naturvitenskapens fremganger begynte man å lete etter psykologiske lover (årsakssammenhenger). En årsakssammenheng innebærer at en bestemt betingelse alltid fører til samme atferd eller opplevelse, mens fravær av betingelsen alltid fører til fravær av atferden eller opplevelsen. En psykologisk lov viser seg altså ved at bestemte utgangsbetingelser alltid fører til samme resultat. Dette forsøkte man å studere eksperimentelt. Man

eksponerte da en person for en bestemt betingelse og noterte resultatet, men da man gjentok forsøket, konstaterte man (ikke uventet!) at personen *husket* hva som skjedde første gang. Personen var altså blitt forandret.

Det samme gjelder alle psykologiske undersøkelser. Personen forandres av sine opplevelser. Derfor kan man i et eksperiment som varierer én betingelse, ikke vite om en endret reaksjon kommer av at personen ble endret av det første forsøket eller av selve endringen av betingelse. Konklusjonen ble derfor at man ikke kunne gjøre pålitelige eksperimenter (finne nøyaktige lovmessigheter) ved å studere enkeltpersoner. Det lot seg heller ikke gjøre å sammenlikne resultatene fra én person i én situasjon med resultatene fra en annen person i en annen situasjon, da man ikke kunne vite om forskjellene kom av forskjellene mellom situasjoner eller personer. En gyldig sammenlikning var bare mulig hvis man sammenliknet to grupper av personer som gjennomsnittlig var like med hensyn til alle relevante faktorer, én identisk gruppe i hver situasjon. Men siden antallet mulig relevante faktorer i psykologi er nærmest ubegrenset, ble det urimelig krevende å sette sammen helt identiske grupper. Løsningen på dette problemet ble å bruke tilfeldig valgte grupper fra samme populasjon, og RCT-metodikken ble etter hvert gullstandard for psykologisk forskning. Det ubegrensede antallet mulig relevante faktorer, tilstedeværelsen av hukommelse (irreversibilitet), og de store individuelle forskjellene, sammen med ønsket om å gjøre gyldige eksperimenter etter naturvitenskapelig mønster tvang altså psykologene inn i en forskningsmodell som fokuserte utelukkende på gjennomsnittresultater. Dette ledet i sin tur til det som er blitt kalt en psykologi om det generaliserte menneskesinn («The generalized human mind»). Gjennomsnitt bygger på måling, og de store variasjonene i situasjon og person samt innslaget av tilfeldige hendelser har gjort statistikk til en hjørnestein i den kvantitative forskningstradisjonen som nå er dominerende i faget.

Måling må bygge på like enheter, det vil si at den må foregå på samme måte uavhengig av kontekst. Kvantitativ forskning er basert på et nettverk av kontekstfrie begreper, oftest kalt variabler. Den kvantitative tradisjonen har noen iøynefallende begrensninger. Ikke minst det at den bygger på – og må bygge på – gruppegjennomsnitt i konstante situasjoner. Dermed må man se bort fra både individuelle og situasjonelle forskjeller, akkurat som man må se bort fra *samspiillet* mellom individer og situasjoner, en virkelighet som også omfatter *tilfeldige* hendelser. Resultatet er at kvantitativ forskning gjennomgående forklarer bare en liten del av den observerte variasjonen (Wampold, 2001). De svake resultatene er en uunngåelig konsekvens av å basere seg på gjennomsnitt og abstraksjoner, og er psykologisk forsknings akilleshæl. Dette tilsløres imidlertid av uttrykk som «signifikant» og «forskningen viser at», selv om forklaringskraften bare handler om noen få prosent av variansen. I det enkelte tilfelle man møter i praksis, er det nesten alltid mange unike forhold som overskygger de små forskjellene i sannsynlighet som kan utledes av gjennomsnittresultater.

Kvalitativ forskning

Siden resultatene av kvantitativ forskning er så lite anvendelige i profesjonell praksis, har man fått en oppblomstring av *kvalitativ* forskning. Den kjennetegnes av at man studerer nyansene i enkeltindividers opplevelser, atferd og livssituasjon, og man gir tette beskrivelser av dette. Dette bringer kvalitative forskere i nærkontakt med personers livsverden og dermed også med profesjonell praksis. Kvalitativ forskning skiller seg fra kvantitativ ved at den trekker inn kontekst og dermed ligger nærmere det konkrete. Det mest iøynefallende problemet ved kvalitativ forskning er at den fører til konklusjoner som er vanskelige å begrunne, generalisere og etterprøve.

Etter min mening er det ikke mulig å skille metodisk mellom hva man gjør i kvalitativ forskning, og det man gjør i undersøkelser som inngår i vanlig psykologisk praksis. Med samme metoder søker man i forskning å finne ut noe mest mulig generelt (og derved etterligne det naturvitenskapelige idealet), mens man i psykologisk praksis søker å finne ut noe som kan hjelpe bestemte personer i bestemte livssituasjoner. I begge tilfeller gjør man det samme, men i noen sammenhenger kaller man det forskning og i andre sammenhenger praksis. Siden kvalitativ forskning er en fremgangsmåte som bare gir informasjon om et unikt tilfelle av gangen, blir det lite meningsfullt å kalle dette forskning i den vanlige betydningen av ordet, som viser til ervervelse av ny og generaliserbar empirisk kunnskap. Jeg finner heller ikke at forsøkene på å sammenfatte resultatene fra mange kvalitativt undersøkte personer har vært vellykket. Derimot kan kvalitativ forskning akkurat som praksis gi ideer til nye interessante måter å forstå det som observeres på.

Vi har havnet i en århundrelang blindgate

Konklusjonen blir derfor at kvantitative forskningsmetoder nødvendigvis leder til svake resultater som er lite brukelige i praksis, mens kvalitativ forskning metodisk ikke kan skilles fra praktisk rettede undersøkelser og derfor ikke kan sies å tilføre noe nytt annet enn eventuelt vektlegging av refleksjon og teoretisk analyse.

Induksjon passer ikke i psykologi

La meg også nevne et premiss som ligger til grunn for *begge* varianter av forskning, men som ikke er holdbart i psykologien. Det gjelder selve grunnlaget for empirisk forskning, nemlig at man må anlegge et *induktivt* resonnement. Induksjon betyr at hvis A blir fulgt av B ved tidspunkt t1, så slutter man at A ved tidspunkt t2 igjen blir fulgt av B. Vi antar i et slikt tilfelle at vi har fått kunnskap om en lov «A fører til B».

Psykologiens historie forteller at vi selv etter mer enn 100 år ikke har funnet slike allmenngyldige lovmessigheter fordi alt varierer med kontekst. Men selv om man ikke finner eksakte lover i klassisk forstand, vil ingen benekte at man kan observere mange statistiske regelmessigheter, det vil si tydelige avvik fra det rent tilfeldige. De fleste publiserte undersøkelser viser positive resultater i så måte. Funnene kan tolkes slik at det, skjult av ukontrollerbare andre forhold, allikevel finnes underliggende psykologiske lover. For eksempel at frustrasjon *alltid* fører til sinne, selv om mange andre faktorer gjør at dette ikke er synlig annet enn som en statistisk tendens. Jeg tror ikke at letingen etter underliggende psykologiske lovmessigheter vil føre frem, men at de fleste rapporter om regelmessigheter kan forklares på to andre måter, nemlig som tids- og lokalbegrenset *dynamisk likevekt* og som *pseudoempiri*.

Dynamisk likevekt

Mange undersøkelser i psykologien gir empiriske funn, det vil si resultater som ikke følger nødvendig. De kan tolkes på to forskjellige måter. Den ene er at de avspeiler underliggende *lover*. Lover i naturvitenskapen har ofte vært antatt å være evige og universelle, men som nevnt tror jeg ikke man kan påvise slike *statiske* lover i psykologien. De regelmessigheter som allikevel kan observeres, er alltid *dynamiske*, det vil si at de opprettholdes av stabile kontekster og konsekvenser. En enkel illustrasjon av dynamisk likevekt er en virvel i en bekk. Den er konstant så lenge steinene i bunnen

og vanntilstrømmingen er konstant. Grunnen til at psykologiske trekk og vaner ofte er stabile, er altså at de opprettholdes av stabile konsekvenser. Empirisk forskning i psykologi kan derfor rent prinsipielt bare gi resultater som er tidsbegrensete og lokale. De gjelder bare så lenge kontekst og konsekvenser (f.eks. sosiale regler) ikke forandres. Empiriske studier innenfor psykologien kan derfor ikke gi akkumulerende og ubegrenset varig kunnskap.

I alle deler av psykologien har vi allikevel vært offer for vår sterke tendens til å abstrahere, generalisere, og systematisere. Dette er misvisende i et domene preget av forandring, og der stabilitet bare avspeiler temporære og lokale dynamiske likevektstilstander som opprettholdes blant annet av det sosiale samspillet. I psykologers virke er generaliseringer særlig uheldige fordi det nettopp er hensynet til de unike nyansene i person og situasjon som bør overskygge den viten vi kan ha om svake gjennomsnittstendenser vist i tradisjonell forskning. La meg også legge til at psykologens egen person og det komplekse samspillet psykologen inngår i, er av stor betydning, og neppe kan belyses tilstrekkelig godt av data fra studier av gruppegjennomsnitt.

Pseudoempiri

En stor andel av de hypoteser som er testet i psykologisk faglitteratur, er pseudoempiriske (Smedslund, 1991), det vil si at det følger av meningen med de begrepene som er brukt, og der utfallet derfor er forutsigbart. Jeg har valgt å illustrere pseudoempiri med et enkelt eksempel tatt fra min analyse av Albert Banduras teori (Bandura, 1977; Smedslund, 1978). Teorien ble oversatt til vanlig engelsk og formulert i hypoteser. En av disse lyder i norsk oversettelse: «Hvis en person ønsker å utføre en handling i en situasjon ved et tidspunkt og personen er overbevist om at han/hun greier å utføre handlingen i denne situasjonen på dette tidspunkt og ingen andre forhold virker inn, så vil personen forsøke å utføre handlingen.» Eksperimenter som antas å støtte denne hypotesen, er pseudoempiriske. Hele innholdet i Banduras teori ble detaljert vist å være pseudoempirisk.

Mer allment påviser man pseudoempiri ved å spørre om det er tenkelig og meningsfullt at en hypotese *ikke* stemmer. Hvis negasjonen er utenkelig, er hovedhypotesen nødvendig sann og utfallet av empiriske undersøkelser gitt på forhånd. Legg merke til at det pseudoempiriske ikke bare er det som kan bevises strengt formallogisk, men, mer generelt, alt som ikke kan benektes fordi det er utenkelig slik vår verden er. Det gir for eksempel ikke mening å hevde at en handling utført av en person *ikke* er målrettet. Målrettethet kan ikke bevises logisk og kan heller ikke prøves empirisk. Det er slik vi *er*. En betydelig del av undersøkelser i psykologi er pseudoempiriske fordi vi allerede på forhånd kjenner utfallet.

Språket og verden

I våre dager betyr globaliseringen og flyktningstrømmen at omstillingen til en ny tenkemåte er nødvendig. Stadig flere av oss opplever hjelpeløshet i møtet med enspråklige afghanere, somalier, syrere og deres tolker. Vi oppdager betydningen av språket og kulturen, som vi tidligere har tatt for gitt i psykologisk praksis. Begrepet pseudoempiri peker i retning av en omstilling av psykologien fordi det innebærer en forandring fra fokus på hva som observeres, til en vektlegging av hvordan vi *beskriver* det som observeres. I psykologisk forskning og praksis, som i dagliglivet, snakker man om opplevelser og observasjoner av verden. Det nye er at man nå må snakke om *språket* som brukes for å beskrive opplevelsene og observasjonene. Uttrykt billedlig kan vi si at *vi må kunne skifte fra å beskrive verden sett gjennom våre briller, til å beskrive brillene vi ser verden gjennom*. Ved å gjøre dette kan vi

også begynne å se grensene for hva som er mulig å se. Piaget uttrykte dette i de biologiske begrepene *assimilasjon* og *akkommodasjon*. Vi inkorporerer (assimilerer) verden i våre kategorier, og vi tilpasser oss (akkommoderer til) verden slik den fremtrer i våre kategorier. Det vi ikke har assimilert, kan vi ikke akkommodere til. Dette betyr at vi bare kan observere og lære noe av forhold i verden sett i våre kategorier, mens verden slik den fremtrer i andre kategorier, forblir usett. Vi *kan ikke* se og forstå konfliktene i en afghansk familie ut fra norsk språk og norsk kulturbakgrunn.

Det er ikke mulig å skille metodisk mellom hva man gjør i kvalitativ forskning, og det man gjør i undersøkelser som inngår i vanlig psykologisk praksis

Allikevel vet vi at denne barrieren ikke er total. Det finnes noe fellesmenneskelig som må kunne settes ord på. Språkforskeren Anna Wierzbicka (1996) og hennes medarbeidere har i en årrekke søkt å finne de enkleste begrepene som eksisterer i *alle* menneskelige språk (semantiske «primitiver»), og sammenfattet det man vet, i det såkalte Naturlige Semantiske Metaspråk. Blant de mer enn 60 primitivbegrepene som er funnet til i dag, er også mange klart psykologiske, som å «vite», «mene», «ønske», «føle», «gjøre», «se», «høre». Ved å oversette ordene som betegner disse begrepene i hvert språk, kan man bygge en første bro mellom personene i ulike kulturer. Disse begrepene er helt nødvendige og sentrale i alt psykologisk arbeid. Det system som dannes av disse begrepene og deres innbyrdes relasjoner, er altså innebygget i alle språk og ligger til grunn for det som kalles «sunn fornuft» (common sense), som vi hele tiden bruker (Siegfried, 1994).

En konsekvens av det foregående er at psykologisk praksis kan og må bygge på sunn fornuft, i betydning av det som følger av systemet av primitivbegreper, jf. eksemplet fra teorien til Bandura gitt ovenfor.

Tre hovedspørsmål

Det som er sagt ovenfor, reiser minst tre sentrale spørsmål.

Det første spørsmålet er hvilken plass som blir igjen til tradisjonell empirisk forskning. Et svar er at vi selvfølgelig kan fortsette å produsere de vanlige svake statistiske resultatene som er en nødvendig konsekvens av RCT-metodikken, men da må vi være klar over at dette sjelden har praktisk interesse fordi hensynet til komplekse og unike virkelige situasjoner alltid overstyrer de små forskjellene og sammenhengene som avdekkes. Regelmessighetene man finner, avspeiler alltid dynamiske ekvilibria, og er derfor lokale og temporære. Empirisk psykologisk forskning kan ikke produsere akkumulerende tidløs viten, men bare historiske data. Dette utelukker naturligvis ikke at slik forskning særlig med store datamengder noen ganger kan produsere viten som i relativt stabile samfunn kan brukes som støtte for sosialpolitiske avgjørelser.

Mitt svar er altså at empiriske studier bare kommer på tale under meget spesielle omstendigheter fordi de forventede funnene alltid vil måtte anses som historiske, kontekstavhengige og å ha usikker praktisk verdi.

Det andre spørsmålet er hvilken rolle som blir igjen for psykologisk teori når det empiriske grunnlaget er så sviktende. Fordi empirisk prøvbare generelle teorier ikke er mulige («The Age of Theory» er over), tror jeg det bare gjenstår å søke å formulere og videreutvikle *metateori*, som denne artikkelen er eksempel på. Dette er en leting etter hva som kan sies *eksplicit* om det som vi *implisitt* tar, og må ta, for gitt. Metateori er ikke berørt av *hva* vi observerer, men sier noe om *hvordan* vi må forstå det vi observerer. Vi har alle en omfattende basal implisitt menneskekunnskap som man ser

tegn på allerede hos små barn. En forskningsoppgave er å gjøre eksplisitt, det vil si sette ord på, det vi alle vet. Vi kan gjerne lage generelle teorier, det vil si plausible fortellinger om menneskene, men for praktiserende psykologer må disse abstraksjonene ikke overskygge møtet med den unike klienten.

Det tredje spørsmålet er hva som, i fravær av brukbar empiri og brukbare empirisk baserte teorier, kan danne et rasjonale for profesjonell psykologi. Et mulig svar ligger i sunn fornuft (basert på systemet av primitivbegreper) og i bricoleur-modellen. Dette er en metateoretisk forståelse som tilsier at psykologen må forholde seg til den konkrete situasjonen som helhet og å improvisere (ut fra intuisjon og refleksjon), det vil si trekke på og bruke hele seg selv og hele sin forståelse av klienten i hans eller hennes totale livssituasjon. I dette ligger også at ingen empirisk baserte psykologiske regler og prinsipper bør få overskygge det unike, og hindre en åpenhet for muligheter og nye løsninger. Et viktig begrep i denne sammenheng er begrepet «not knowing» (Anderson & Goolishian, 1992), som understreker nødvendigheten av en maksimal åpenhet. Fordi en klients problemer vanligvis ikke kan avhjelpes ved konvensjonelle tiltak som å trøste, berolige, belære, straffe, osv., må bricoleur-psykologen ofte ty til mer eller mindre ukonvensjonelle intervensjoner, og må tenke og handle «på skrå». Noen enkle eksempler er samlet i boken *Practicing Psychology without an Empirical Evidence-base* (Smedslund, 2016b). Ett av dem er hvordan anskaffelse av nye tenner viste seg å være en god behandling av en isolert persons vrangforestillinger. Et annet er hvordan endring i en families bruk av værelsene i leiligheten fikk en tenårings hodepine til å bli borte.

Svarene på de tre hovedspørsmålene kan oppleves som utilfredsstillende og pessimistiske. De innebærer at psykologene må oppgi drømmen om å bygge akkumulerende ny empirisk kunnskap og å finne nye empirisk bestemte retningslinjer for praksis. Men samtidig viser de til at vi kanskje har lært noe i løpet av over hundre år om hva som er mulig og umulig, om nødvendigheten av å beholde og bruke dagliglivets grunnleggende begrepssystem, om å fokusere på mest mulig åpenhet overfor det konkrete og unike, for å nevne noe. Men fremfor alt bør vi fortsette å drøfte spørsmålet om, og på hvilke måter, psykologiske fenomeners særtrekk tillater en psykologisk «vitenskap».

Referanser

- Anderson, H. & Goolishian, H. (1992). The client is the expert: A not-knowing approach to therapy. I S. McNamee & K. Gergen (Eds.) *Social Construction and the Therapeutic Process*. Newberry Park, Ca: Sage.
- Baker, T.B., McFall, R.M. & Shoham, V. (2009). Current status and future prospects of clinical psychology: Toward a scientifically principled approach to mental and behavioral health care. *Psychological Science in the Public Interest*, 2, 67–103.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191–215.
- Bennett, M.R. & Hacker, P.M.S. (2003) *Philosophical Foundations of Neuroscience*. Oxford: Blackwell.
- Kraft, P. (2016a). Intervju I *Rus og Samfunn*: Meisingseth, K. (2016). Rusforskning: BIG-DATA og GENETIKK (Intervju med Pål Kraft). *Rus & Samfunn*, 6, 20–22.
- Kraft, P. (2017) Debattinnlegg i *Morgenbladet* 27/1. Begrenset bidrag? *Morgenbladet*, 3, 20–26 januar, s. 26.
- Lévi-Strauss, C. (1966). *The Savage Mind*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Melchert, T.P. (2016). Leaving Behind Our Preparadigmatic Past: Professional Psychology as a Unified Clinical Science. *American Psychologist*, 71, 6, 486–496.
- Siegfried, J. (Ed). (1994). *The Status of Common Sense in Psychology*. Norwood, N.J.: Ablex.

- Smedslund, J. (1978). Bandura's theory of self-efficacy: a set of common sense theorems. *Scandinavian Journal of Psychology*, 19, 1–14.
- Smedslund, J. (1991). The pseudo-empirical in psychology and the case for psycho-logic. *Psychological Inquiry*, 2, 325–338.
- Smedslund, J. (2009). The mismatch between current research methods and the nature of psychological phenomena. *Theory & Psychology*, 19, 778–794.
- Smedslund, J. (2016a). Why Psychology cannot be an Empirical Science. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 50, 185–195.
- Smedslund, J. (2016b). Practicing Psychology without an Empirical Evidence-base. *New Ideas in Psychology*, 43, 50–56.
- Wampold, B.E. (2001). *The great psychotherapy debate: Models, methods, and findings*. Mahwah, N.J.: Erlbaum.
- Wierzbicka, A. (1996). *Semantics: Primes and Universals*. New York: Oxford University Press.